

В.І. Тихоша

доцент кафедри української мови,
Херсонський державний університет,
м. Херсон, Україна

НАРОДНІ НАЗВИ ФІТОНІМІВ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Анотація. У статті розглядається мотивація семантики найбільш поширених в Україні народних назв фітонімів та їх словотвір.

Ключові слова: флора, фітонім, мотиватор, семантика, рослини-символи.

Фітоніми становлять важливу і своєрідну групу лексики, ще не всебічно досліджену, зокрема на ґрунті української мови. Разом із тим численні найменування рослинного світу (фітоніми) відіграють особливу роль у процесі пізнання, а сприйняття природи у кожного народу має як загальнолюдські, так і національні відтінки. Фітоніми, пізнаючи наявну реальність, є також важливими лінгвістичними елементами світогляду як вищого рівня духовного світу людини. Назви рослин є носіями символічного змісту завдяки таким їх семантичним ознакам, як багатозначність, образність, імпліцитність змісту. Індивідуальні знання символіки фітонімів формуються переважно на підсвідомому рівні під впливом міфів, легенд, народних пісень, фразеологізмів, звичаїв, обрядів, ритуалів, а також літературних творів. Тому історико-етимологічному аспекту вивчення фітонімів учені приділили більше уваги. Значно менше досліджені питання семантики і словотвору ботанічної номенклатури та народних назв рослин. Аналіз семантики таких номенів, моделей їх словотворення – важливе й актуальне завдання сучасного мовознавства.

Проблемам семантики фітонімів присвячено низку наукових праць. Учені розглядають назви рослин із точки зору міфологічного та метафоричного світобачення, досліджують фразеологізми з компонентом «фітонім». Вивчають їх символічні конотації (К. Браун, Л. Дяченко, В. Жайворонок, О. Куцик, М. Маковський, Н. Петрова, Л. Почепцова, С. Стрелінгов та ін.).

У цій статті маємо на меті дослідити семантичну мотивацію назв квітів, встановити причину зумовленості їх, зв'язок між словом – назвою рослини й реалією, яку вона позначає.

Мотивацію будемо розуміти як сукупність ознак, властивостей, дій, ситуацій, що впливають на створення назви. Як зазначає С. Шестакова, «фітонім – це власне ім'я будь-якої рослини» [5, с. 45].

У багатьох народів здавна існувало поклоніння деревам. Українці обожають дуб, тополь, вербу і калину. Це підтверджує й образне народне прислів'я: «Без верби і калини нема України». Поетизація рослинного світу визначає спосіб мислення, світобачення українців.

Зазвичай мотиваторами фітонімів стають реальні ознаки: колір, розмір, форма, відчуття, запах.

Весну, як правило, відкривають трав'янисті рослини. Це з-під снігу пробивається *мати-й-мачуха*, що в народі називають ще *підбілом*. Семантика цієї рослини мотивується її властивостями: кожен листок має два різних боки – верхній – прохолодний («це мачуха»), а нижній, опушений – теплом дихає («це мати»). Семантика другої назви теж мотивована реальним явищем: жовті квіти фітоніма під вечір стулюються, пелюстки знизу білі, що й стало причиною назви «підбіл». Використавши такі засоби словотвору, як складання слів та префіксальний, народ створив назву за зовнішніми ознаками. У той час як наукова назва – *tussiljaho* – складається теж із двох латинських слів, які означають «кашель знищую», тобто рослину назвали ще Гіппократ, Пліній, Гален за її лікарськими властивостями. Стародавні римляни також мотивували семантику фітоніма зовнішньою ознакою – «фарфара» – «той, що носить борошно», оскільки зісподу листок ніби осипаний борошном.

До ранніх гінців весни належить і *сон-трава*. Семантика назви мотивується властивістю цієї рослини навіювати сон на людей і навіть на тварин. Про це розповідають легенди, підтверджують писемні пам'ятки (Києво-Печерський патерик, скандинавська «Едда», лікарські довідники). Термін – словосполучення утворено словоскладанням, що відображає комплексно-структурну складність відповідної рослини. У ботанічній сфері цей спосіб словотвору визначається досить високою продуктивністю.

До числа фітонімів, що утворені аналогічним способом, зараховуємо також *первоцвіт*, який зустрічається в різних місцевостях України, насамперед, у гірських лісах, *горицвіт* – відомий у науковій

літературі як *адоніс* (Adonis). Латинська назва походить від імені юнака Адоніса – коханого богині Афродіти, який загинув від ран. Семантика української назви мотивується зовнішнім виглядом квітки – полум'яно-гаряча або золотаво-жовта.

Ще з давніх-давен відомий у народній медицині *звіробій*, якого називали «травою від дев'яности дев'яти хвороб». Назва походить від казахського «джерабай», що означає «цілитель ран». На теренах України номен зазнав фонетичних змін.

Поширена квітка *брат-і-сестра* (інша назва – *братчики*) у науці відома як *Viola tricolor*. Семантика фітоніма мотивується зовнішніми ознаками: пелюстки братків різного забарвлення – два верхніх фіолетові або сині різних відтінків, а три нижніх – білі або жовті.

Дев'ятисил (лат. *Jnula*), або *оман*, що означає «очищати», тобто семантика мотивується діючими властивостями рослини. Спосіб творення – також словоскладання.

Окремі назви квітів – цілі дво- і трикомпонентні словосполучення. Наприклад, *гусяча цибулька* – маленька жовта зірочка, семантика якої мотивується дією: оскільки це перша з квіток ранньої весни, її скльовували гуси, розкидаючи, дзьобали торішні листя, знаходили й цибулинку, тобто її засіб розмноження.

Словосполученням утворено і фітонім *вовче лико*. Рослина красива, але отруйна. Саме це й стало причиною назви, пов'язаної зі злим звіром – вовком. Химерну червоно-лілову квітку в Україні називають *зозулинні сльози*. Це квітка – пустоцвіт, який не дає нектару. Семантика мотивується назвою пташки-бездомниці, яка підкидає своїх дітей у чужі гнізда і потім «плаче» за ними, гублячи сльози, бульби-зозуленці, що схожі на сльози.

В усному народному мовленні й у ботанічній літературі серед цілющих трав зустрічаємо *золототисячник*, в латинській мові – *центаврія*, *центурія*, *кентавриця*, що в перекладі – «сто золотих». Назву утворено з двох слів «золото» і «тисяча» способом складання.

Як бачимо, у двокомпонентних назвах в основному представлені моделі «прикметник + іменник», зрідка «іменник + іменник». Вживання синтаксичного способу словотвору пояснюється здебільшого намаганням точно схарактеризувати рослину.

Прозора семантика таких фітонімів, як *підсніжник* (пробивається з-під снігу сніжно-білими квітками), *пролісок* (рання рослина з синіми квітками), *наперстянка* (від наперсток). Є низка фітонімів в українській мові, що походять від антропонімів і зоонімів. Це назви-однословни, утворені морфологічним способом, що полягає у поєднанні афіксальних морфем із кореневою за законами українського словотворення. Назва *грицики* мотивується ім'ям Грицько. За легендою, цією рослиною пастух Грицько зупинив кровотечу. Вона має лікарські властивості. *Сокілочки* (від сокіл) – червоно-фіалкові квіти нагадують сокола в польоті.

Латинська назва *півників* («ірис») походить із грецької міфології, від імені богині веселки Іриди. Квіти багаті на кольори, що утворюють справжню веселку барв. Українська назва фітоніма («півники») мотивується схожістю барвистих квіток із хвостом півня.

Утворені ці назви суфіксальним способом: суфікс -ик- надає слову нового смислового значення, а суфікс -очк- надає фітоніму пестливого відтінку.

Прості придорожні квіти в народі називають *миколайчики*, *васильки* за асоціаціями з певними антропонімами. Таким способом (суфіксальним) утворено фітонім *соняшник*, семантичну мотивацію якого пов'язують із сонцем – життєдайним світилом. Ботанічна назва соняшника «хеліантус» (від грецьких слів «хеліос» – сонце й «антос» – квітка). Фітонім у багатьох народів світу містить у корені слова «сонце». Наприклад, у Болгарії його звать «сьлнчоглед», у сербів – «сонцекруг», у Польщі – «слунечник».

Смислове значення номенів, утворених морфологічним способом, виражене мотивованою основою, афікси ж мають в основному значення узагальнювального характеру.

З часів Київської Русі у нашому народі збереглись й існують багато повір'їв, приказок, прислів'їв і звичаїв, пов'язаних із *кропивою*. Семантична мотивація її назви пов'язана з незвичайними властивостями. Чотиригранне стебло і листя поспіль усіяні жалючими волосинками – своєрідними маленькими шприцами. Кінчик жалючої волосинки, насичений кремнеземом, легко обламується, кінчиком раничи шкіру, і їдка рідина – вміст волосинок – потрапляє в ранку. На шкірі з'являються густо червоні пухирці – кропивниця. Назва походить від слова «кропити», суфіксальним способом утворено фітонім «кропива», за допомогою суфікса -ив-, основа ж є мотиваційною.

У багатьох народних назвах квітів мотиваторами виступають конкретні властивості чи зовнішні ознаки: захоплення кольором, формою квітки, її запахом. Тому підтвердженням є фітоніми: *медунка*, *зірочник*, *жовтяниця*, *кровоголовка*.

У народі ромашку звичайну називають *королицею*, бо вона, наче королева, у білій короні пелюсток пишається серед трави. Ця назва асоціативна.

Обережний дотик до рослини також підказував її назву: пухнастий листочок у рослини викликає асоціацію з вухом тварини, тому й назвали її *ведмеже вушко*. Настовбурчений колючий лист наче відлякував – звідси *чортополох*. Їх семантику також мотивують асоціації.

Чи не біля кожної хати в Україні ростуть жовтогарячі *нагідки*. Проте назва квітки не пов'язана з кольором чи формою. Автори її придивилися до насіння і побачили, що воно має форму пташиного кігтя («нігтя»), назва дещо незвичайна, бо зазнала фонетичних змін і словотвірних перетворень.

Одна з найяскравіших квіток – *кульбаба*. Семантичним мотиватором її назви є зовнішня ознака: після відцвітання зернятка пухнастими кульками розлітаються, розносяться вітром по полю.

Попід дворами й на пустирях часто зустрічаються світло-сині зірочки цикорію, що в народі має назву *петрів батіг*. Мотиватором виступає асоціація з дією: стебло майже безлисте, і, якщо ним змахнути, то воно свистить, як справжній батіг пастуха.

Здавна вважають суто українськими квітами *чорнобривці*, які ростуть майже біля кожного будинку в селі і в місті. Мотиватором назви стала квітка, пелюстки якої, ніби бровами лице, обрамлені чорним кольором. В основу назви покладене словосполучення *чорні брови*, утворене способом словоскладання, другою частиною є слово «брівці», пестлива форма від «брови», тобто основоскладання ускладнене суфіксацією.

Відомий по всій території України фітонім *материнка*. Названа квітка за лікарськими властивостями, бо допомагає жінкам вилікуватися й стати матір'ю. Звідси така пестлива назва – *материнка*. Мотиватором є слово «мати», спосіб творення суфіксальний, використані досить продуктивні суфікси -ин-, -к- для називання осіб жіночої статі.

У пошані в нашого народу *рута-м'ята*. Назва мотивована відразу двома властивостями – кольором і запахом квітки – й утворена способом складання цілих слів. Спосіб творення належить до продуктивних у сучасній українській мові.

Чарівні *сокирки* теж мають своїм мотиватором квітку, але в цьому випадку автор назви звернув увагу на її форму, що дійсно нагадує сокиру. Та схильні до поетизації українці, додавши суфікс -к-, утворили пестливу форму слова.

На теплих заплавах річок, в озерах, на плесі стоячих вод ростуть найніжніші з квітів *лілії, лілеї*. У народі їх ще називають *латаття біле, мак водяний, водяний лопух, листопруг, гуски лопатник, лотик, глечики білі, умич білий, балабайки, капелюш, купавниця*. Рослина багаторічна. Усі перелічені народні назви мотивуються зовнішніми ознаками: листя велике темно-зелене з довгими ланцетними прилисточками і пластинками з цільними краями. Листя, що, як острівки, плаває по воді, нагадує зелені латки, – звідси назва *латаття*. Білі квіти латаття називають *русалчиним цвітом*, що мотивується асоціацією з міфічними істотами – русалками. Білосніжні квіти уособлюють холодну красу русалок, а змієподібне кореневище – їхній хвіст. Ці назви-композиції утворені синтаксичним способом – поєднання іменника з прикметником у словосполучення.

В останні роки надзвичайно поширився *мак польовий*. У степах серед трав маки цілими плесами процвітають. Мотиватором фітоніма є слово «маківка» – вершина чогось. У народі говорять «маківка літа», «маковиця» – вершина бані на церкві, «маковець» – вершина гори тощо. Мак процвітає в середині літа, тому асоціативно має таку назву. Точно встановити мотив номінації неможливо, оскільки він зневиразнений.

Улюбленицею українців є *мальва*, що має різнобарвні квітки – від білого до яскравого червоного кольору. Мотиватором назви є дієслово *малювати*. Іменник утворений усиченням суфікса неозначеної форми -ти-, що спричинило втрату в суфіксі -юва- голосного -ю-, м'якість приголосного збереглася і, відповідно, позначена м'яким знаком.

Любисток – квітка, поширена в багатьох областях країни. Назва мотивована дієсловом *любити*, відома також як *любка, люб, любильник*. Номен виник під впливом давніх уявлень про здатність рослини приворожувати коханих, примушувати любити. *Любисток* утворено з двох слів *люби* + *листок* – іменник мотивований сполученням дієслова наказового способу і залежного іменника, що супроводжується суфіксацією, при цьому в другій частині слова скорочено перший склад.

У народі високо цінують цілющу рослину – *деревій*, або *кривавник*, або *тисячолістник*. Кожна з цих назв має свого мотиватора. Стебло фітоніма дуже міцне і нагадує гілку дерева – тому й «*деревій*». За особливостями дії на організм – сильнодіючий кровоспинний засіб, що добре гоїть рани, допомагає

також при внутрішніх кровотечах – він «кривавник». А за зовнішнім виглядом – у нього дуже розсічене листя, ніби подрібнене на тисячу дрібних листочків, – його назвали «тисячолістник».

Утворюючи ці назви, автори з народу використали суфіксальний спосіб та основоскладання. Числівникова основа поєднується за типом підрядного зв'язку словоформ інтерфіксом -о-. Складання основ супроводжується суфіксацією другої основи (суф. -ник-)

Прикметними вважаються рослини: *мокришник*, *квасениця*, *конюшина*, *зірочник*. По них визначали, чи піде дощ. Якщо вранці не розпустилися квіточки, чекай дощу. Звідси й відповідні номени фітонімів, тобто їх мотивують зовнішні ознаки, їх реакція на зміну погоди, утворені від прикметника та іменників суфіксальним способом.

Популярні на всій території України *кручені паничі*. За різнобарвні красиві квіти їх назвали «паничі», серед скромних нагідок і чорнобривців, жовтяків, що ростуть навколо селянських хат, вони справді панують ще й тому, що стебла їх в'ються на будь-яку стіну, дерево чи паркан. Тому й називають їх «кручені». Семантика фітонімів мотивується властивостями рослини. Синтаксичний спосіб словотвору – атрибутивне словосполучення – дає змогу підкреслити одразу дві ознаки рослини.

На західних землях поширена *душиця бузкова*. Мотиватором назви виступає запах, що нагадує бузок, але досить різкий, який викликає задуху.

Природа щедро обдарувала квітами гірські території. Звертають на себе увагу *дзвіночки красавки*, *наперстянка пурпурова*, *тихий сон*. Ці складні назви мотивовані зовнішнім виглядом фітонімів. *Красавка* (від краса) має квіти у вигляді дзвіночків, а у *наперстянки* вони нагадують наперсток, який одягали жінки на палець, коли шили або вишивали. Поряд з основною ознакою подано й ту, що вказує на колір.

Цікава назва «тихий сон». М'які, ніжні волохаті пелюстки цієї квітки при дотику до них пестять, як руки матері, ніби заколисують. Ця властивість покладена в основу семантики фітоніма і виступає мотиватором словосполучення.

Улітку між різнобарв'ям яскраво світяться червоні вогники *красолі*, названої так саме за зовнішню красу невеликих квіточок.

Мабуть, жодній квітці не присвячено стільки легенд, поем і віршів, як *троянді*, праматір'ю якої є *шипшина* звичайна, просто польова. Вона має блідо-рожеві квітки, але стебла куща рясно вкриті колючими шипами, що і мотивує семантику фітоніма.

Із XIII ст. відомі на теренах півдня *гвоздики польові* – невисокі кущики з рожевими й червоними квіточками. Саме з них виведені різні сорти пишної краси, що ростуть на клумбах. Давня слов'янська назва загублена, відомий усім фітонім, – запозичення з французької мови у польську, де *gwóździk* – «*gwizdok*», «*цвях*». В українській мові фітонім функціонує як калька з польської, утворена суфіксом -ик-.

Щовесни на степах Херсонщини зацвітають жовті, білі, червоні й голубуваті кольорові *тюльпани*. Вони мають невисокі стебла, ростуть низько над землею, і їхні квіти невеликі. Назва походить із турецької мови, що, своєю чергою, запозичила з перської, в якій *dulband* означає «тюрбан», з огляду на дійсну схожість квітки з тюрбаном, що носять на голові перси, її названо тюльпан.

Серед квітів скромне місце посідає *тютюнець духмяний*. У народі назву пояснюють давньою легендою, в якій розповідається про чумаків. Вони розпалили вогнище з невідомої трави, а, почувши дивний аромат, здивування виразили словами «Ти ба!» (звідси «*табак*») та «Тю-тю!» (звідси «*тютюн*»). Оскільки на клумбі він – квітка невелика й не дуже яскрава, то, додавши суфікс -ець-, підкреслили цю зовнішню ознаку, а прикметником «*духмяний*» позначено аромо-одоративні властивості фітоніма.

Свою назву *білокопитник* (або *кінське копито*) одержав завдяки зовнішнім ознакам: округлосерповидні листки, які з'являються після цвітіння, формою своєю нагадують кінське копито. Назву утворено способом словоскладання разом із суфіксацією другої основи (суф. -ник-).

Отже, в народних назвах фітонімів переважають утворені складанням основ або слів. Це викликає не одну, а відразу дві асоціації і дає змогу точніше уявити, відтворити в пам'яті фітонім.

Таким чином, проаналізувавши низку народних назв фітонімів, доходимо висновку, що вибір мотиватора найменування зумовлюється різними факторами і причинами. Зокрема, в основі номена може лежати спосіб існування рослини, спосіб поширення, розмноження, функціональні властивості їх. Домінуючою мотиваційною ознакою є морфологічні властивості фітонімів: колір, запах, розмір, асоціативні зв'язки з предметами побуту, подібність до людини чи тварини, зв'язок з іменем людини.

Назви квітів – це народна творчість, що таїть у собі ще не до кінця вивчені нами скарби народного досвіду.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вербич С.О. Сучасна українська онімна лексика: функціональний аспект. *Вісник НАН України*. 2008. № 5. С. 54–60.
2. Заверуха Б.В. У світі рослин. Київ : Урожай, 1980. 166 с.
3. Калько В.В. Змішана мотивація назв лікарських рослин в українській мові. *Філологічні студії*. Луцьк. 2002. № 1. С. 140–144.
4. Кобів Ю. Про українські назви рослин. *Дзвін*. 1990. С. 143–145.
5. Шестакова С. Мотивація сучасних фітонімів. *Українська мова*. 2010. № 2.

В.И. Тихоша. Народные наименования фитонимов в украинском языке. – Статья.

В статье рассматриваются мотивация семантики наиболее распространенных в Украине фитонимов и словообразование народных названий цветов.

Ключевые слова: флора, фитоним, мотиватор, семантика, растения-символы.

V. Tyhoshа. Folk names of phytins in ukrainian language. – Article.

Summary. The article analyzes the motivation of semantics of the most popular Ukrainian folk names of phytins and their word-formation.

Key words: flora, phytin, motivator, semantics, plants-symbols.

УДК 811.111

D.S. Shchypachova

English Teacher

National Technical University of Ukraine

“Igor Sikorsky Kiev Polytechnic Institute”

Kyiv, Ukraine

LINGUISTIC FEATURES OF ENGLISH PHRASAL VERBS

Summary: *The article has been devoted to the investigation of the linguistic peculiarities of English phrasal verbs and methods of translation from a cognitive point of view. The paper contains some examples of phrasal verbs and difficulties concerning the translation of phrasal verbs of different semantic groups. The article outlines the main requirements which should be met by the translator while conveying the figurative meaning of phrasal verb.*

Key words: *phraseology, communicative nature, vocabulary, semantics, pragmatics, cognition, linguistic phenomenon, figurative meaning, context, register.*

Introduction. English has a thousand-year history. During this time, it has accumulated a large number of expressions that are accurate, successful, and even beautiful. This is how a special layer of language arose - phraseology. The study of any language unit involves consideration of its role and place in a particular speech reflection. Phrasal verbs / phraseological units (verb + preposition / adverb) are part of the extensive field of phraseology and complement the communicative nature of the linguistics of texts of modern educational complexes, in textbooks for students. They are widely used in all types of texts and in listening comprehension. “... a set of phraseological units is an extension of the lexical vocabulary of the language” [5], therefore we can say that the phrasal verbs replenish the vocabulary of the learner, while strengthening the aesthetic aspect of the language”

The modern stage of linguistic and cultural direction of linguistics in phraseology is the stage of developing theoretical concepts and methods for the comprehensive study of the semantics and pragmatics of phraseological units in the interaction of two semiotic systems – natural language and culture. The phrasal verb is an object of linguistics, but its study in the linguistic and cultural aspect allows us to determine the essence of the phrasal verb as a linguistic unit. Phrasal verb combinations are highly productive and occupy a special place in the lexical and phraseological layer of the vocabulary of modern English. Active and fluent phrasal verb mastery is necessary for free and natural oral communication in English. The phrasal verb as a repository and instrument